

Het gebruik van de bestellersstempels

5.1 Het plaatsen van het stempel

Voordat met de bestelling van de post kon worden begonnen, diende deze door de bestellers te worden gerangschikt in de volgorde waarin ze bij de geadresseerden moest worden afgegeven, het zogenaamde straten. Daarbij moesten de bestellers de poststukken voorzien van hun nummer- of bestellersstempel. In het Reglement van Orde voor de brievenbestellers te 's-Gravenhage uit 1859 stond niet vermeld waar het stempel gezet moest worden. Circulaire 863 van 3 september 1872 meldde alleen dat het nummerstempel niet op het dagtekenstempel geplaatst moest worden. Omdat het dagtekenstempel van aankomst altijd op de achterzijde van de brieven werd geplaatst was het logisch dat dit ook met het nieuwe nummerstempel gebeurde, zoals dat voorheen op de postkantoren ook met de oude nummerstempels gebeurde (afb. 5-1). Alleen Rotterdam en Kampen waren hierbij een uitzondering.

Afbeelding 5-1

Vouwbrief verzonden 28 september 1870 van Ommerschans via spoorlijn Zutphen Leeuwarden naar Zwolle. Zowel het aankomststempel als het bestellersstempel werden op de achterzijde van de brief geplaatst.

Bij de introductie van de briefkaarten in 1870 werd in Circulaire 807 van 8 december 1870 vastgelegd dat het dagtekenstempel op de postkantoren van ontvangst op de keerzijde van de briefkaarten moest worden geplaatst. Er moest echter wel op gelet worden *'dat geene woorden door den stempelafdruk onleesbaar worden.'* Bij de veelal volgeschreven briefkaarten leidde dit al snel tot klachten (afb. 5-2), zodat bij Circulaire 813 van 23 januari 1871 werd bepaald dat het aankomststempel op de adreszijde moest worden geplaatst.¹

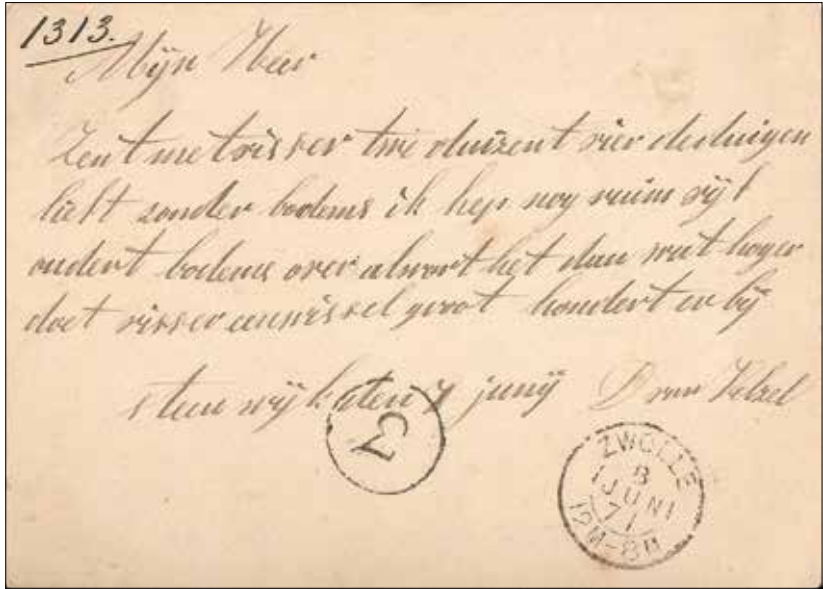
Omdat de instructies niets over de plaatsing van het nummerstempel voorschreven, werd dit in de eerste jaren nog regelmatig op de achterzijde van de briefkaart geplaatst, vooral in Amsterdam en Rotterdam (afb. 5-3). Pas rond 1875 kwam aan deze gewoonte een eind, overigens zonder dat daar een instructie aan ten grondslag lijkt te liggen.

Volgens het eerder genoemde Reglement van Orde voor de Haagse brievenbestellers moest het nummerstempel op alle brieven, gedrukte stukken onder kruisband en op de kennisgevingen tot het lichten van aangetekende stukken geplaatst worden (art. 15). Circulaire 863 van 1872 schreef voor dat het stempel werd geplaatst op alle brieven, couranten, gedrukte stukken, kennisgevingen, enz. (art. 5). Elk stuk dat door de besteller werd besteld diende dus van dit stempel te zijn voorzien (afb. 5-4). De Instructie voor de brievenbesteller, gepubliceerd in de Verzamelde Voorschriften 1903 was hier nog explicieter over: *'De*

brievenbesteller stempelt met den hem verstreken nummerstempel, vóór het verlaten van het kantoor, alle hem ter bestelling gegeven brieven en andere stukken, zonder onderscheid' (art. 9).

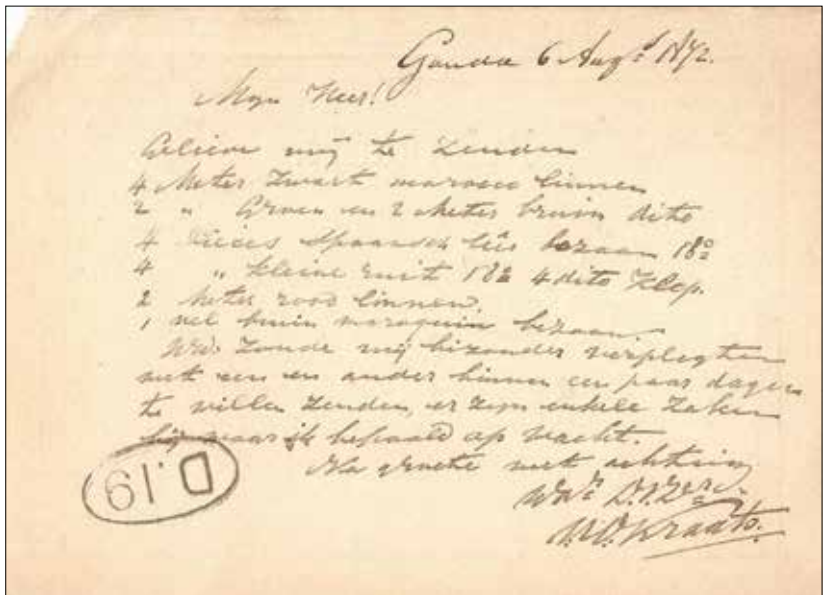
Afbeelding 5-2

Achterzijde briefkaart verzonden 7 juni 1871 van Steenwijk naar Zwolle. Zowel het aankomststempel te Zwolle als het bestellersstempel 3 werd aan de achterzijde geplaatst, wat voor het aankomststempel in ieder geval tegen de voorschriften was!

Afbeelding 5-3

Achterzijde briefkaart verzonden van Gouda naar Amsterdam, 7 augustus 1872 waarbij het bestellersstempel op de achterzijde van de briefkaart werd geplaatst. Dit kwam tot en met 1875 nog regelmatig voor.

Volgens Art. 4 van de Instructie voor de Haagse besteller in 1925 behoorden de stempelafdrucken duidelijk leesbaar te zijn en zodanig geplaatst te worden, dat zij de stukken niet beschadigden, of de adressen, opschriften, nummers of andere aanwijzingen onleesbaar maakten.² Blijkbaar had dit betrekking op de gewoonte om bestellersstempels lukraak op de stukken te plaatsen, wat zeker bij onbestelbare stukken nogal eens tot een rommelig geheel leidde.

Afbeelding 5-4
Krantenbandje van 'De Kampioen' met aankomststempel 20 april 1919 in Groningen en voorzien van het bestellersstempel E.8. Alle stukken die door de bestellers werden besteld dienden voorzien te zijn van het bestellersstempel, dus ook krantenbandjes of tijdschriften.

Als een besteller tijdens de bestelling brieven of andere stukken aantrof die voor een andere bestelwijk bestemd waren, diende hij deze toch zelf te bezorgen, tenzij hem dat meer dan een kwartier tijd kostte. In dat geval moest het stuk terug naar het postkantoor om in de eerstvolgende bestelling te worden opgenomen. De hoofdbrievenbesteller of de ambtenaar met het toezicht belast moest daarvan in kennis worden gesteld.³ Ontdekte een besteller voorafgaand aan de bestelling zo'n verdwaald stuk, dan kon hij dit nog snel aan een van zijn collega's geven (afb. 5-5).

Afbeelding 5-5
Briefkaart verzonden van Grijpskerk in Groningen, op 2 september 1901 naar Roermond, aankomststempel 3 september 2-3 namiddag. Bestellersstempels D1 en D9. Binnen de vierde bestelling overgedragen van de ene aan de andere besteller, ongetwijfeld van een andere wijk. Het eerste stempel is niet doorgehaald, omdat er nog geen hoofdbesteller was in Roermond.

5.2 Afgeven van de post en aanschellen

De besteller moest de brieven of andere stukken aan de voordeur van de woning aan de geadresseerde afgeven. Bij de bestelling aan 'gesloten' woningen moest door de besteller worden 'gescheld' of 'bij gebreke van een schel', geklopt, tenzij de bewoner door een aanwijzing aan de woning of schriftelijk bericht aan de directeur van het postkantoor had verzocht dit na te laten. Het schuiven van brieven of andere poststukken onder voordeuren of ramen was ten strengste verboden (afb. 5-6).

Wel was het toegestaan de poststukken in de daarvoor bestemde (brieven)bus te deponeren. Maar die waren tot in het begin van de 20^e eeuw geen gemeengoed. Het aanbellen bij het werpen van brieven in particuliere bussen door Brievenbestellers stond beschreven in Circulaire 573 van 4 december 1860, artikel 12: 'De Directeuren worden aangeschreven aan de brievenbestellers last te geven, om

telkens na het werpen van brieven of andere stukken in de particuliere brievenbussen, welke aan de huizen van sommige ingezetenen zijn geplaatst, en waarvan het gebruik meer en meer in zwang komt, aan de schel der huisdeur te trekken, tot waarschuwing van de bewoners. Die voorzorg mag nooit worden verzuimd.

Afbeelding 5-6

Briefkaart verzonden 11 oktober 1876 van 's-Hertogenbosch naar Deventer en in de 7^e bestelling (G) besteld. Het nummer van de besteller is door een slordige afstempeling niet zichtbaar. De geadresseerde was gezien de aantekening blijkbaar 'niet thuis' waarna de briefkaart waarschijnlijk de volgende ochtend opnieuw door de zelfde besteller is aangeboden.

Dit verplicht aanbellen kostte veel tijd, zo constateerde een Amsterdamse briefschrijver al in 1878: *'Ik stond Nieuwjaarsdag reikhalzend uit te zien naar de eerste post, totdat ik ten langen leste des namiddags te half drie uren den besteller aan den overkant van de Leliegracht zag opdagen. De man had blijkbaar hard gewerkt, schelde aan het eerste huis aan en wachtte totdat men opendeed; hij bestelde zijne brieven en nam het daarnaast gelegen huis, schelde aan, wachtte en alweer bestellen. Dat ging zoo wegens den Nieuwjaarsdag bijna huis aan huis en waar geen bus aan de deur was, daar was het wachten. Zoo zag ik dat de man ruim een halfuur noodig had alleen voor de tegenover mij gelegen Leliegracht.'*⁴

Wellicht wachtte de besteller hierbij ook op zijn nieuwjaarsfooi, wat de bestelling natuurlijk extra zal hebben opgehouden! Ook volgens de Voorschriften van 1903 moest de besteller bij de bestelling de brieven of andere stukken aan de voordeur van de woningen afgeven of deze *'in de voor opname daarvan bestemde bus' steken*.⁵ De reden is dat vooral in de grote steden, Amsterdam voorop, veel huizen slechts één voordeur hadden, terwijl er meerdere families woonden, soms zelfs per verdieping. De bestellers mochten er dus niet op vertrouwen dat de post die in een brievenbus werd gedaan in de juiste handen kwam. Als een van de bewoners van een dergelijk huis waar niet gebeld mocht worden van mening was dat er wel gebeld moest worden, dan diende het *'hoofd des huizes'* een beslissing te nemen over het al dan niet aanbellen.⁶

5.3 Onbestelbare post

Uiteraard konden er diverse redenen zijn waarom de post bij afwezigheid van een brievenbus niet afgegeven kon worden.

Volgens Art. 500 van de Voorschriften van 1920 diende een poststuk dat in een bestelling was opgenomen geweest en door de ene ambtenaar aan de andere werd overgegeven, door de laatste van een afdruk van zijn nummerstempel te worden voorzien.

De eerste afdruk diende door de met het toezicht op de stempeling belaste ambtenaar te worden doorgehaald en de doorhaling door hem geparafeerd. In de praktijk kwam er van deze doorhalingen in de meeste plaatsen echter weinig terecht. Alleen in de grote plaatsen waar de hoofdbestellers over een eigen nummerstempel beschikten werd dit zeker in de eerste decennia nog wel gedaan, maar daarna verwaterde dit al snel, een uitzondering daargelaten (afb. 5-7).

Afbeelding 5-7

Brief verzonden door de Hoofdexpeditie Veldpost aan het Bisschoppelijk College te Roermond. Aankomststempel 12 juni 1918. 'Aanbieder G.W. Singel' (Godsweetersingel). Het bestellersstempel B.6 is doorgehaald met een paraaf en het stuk is in de volgende bestelling besteld, voorzien van het stempel C.8

Brieven of andere stukken, waarvoor op het adres van de geadresseerde een nieuw adres werd opgegeven, omdat de geadresseerde verhuisd was, moesten door de brievenbesteller, bij terugkomst op het kantoor, direct bij de daarvoor aangewezen ambtenaar of hoofdbesteller worden ingeleverd. Dat gold eveneens voor brieven of andere stukken, die om welke andere reden dan ook onbestelbaar waren. Ook deze dienden bij terugkomst op het kantoor aan de hoofdbesteller te worden afgegeven. Vanaf circa 1903 moesten deze door de besteller voorzien zijn van een aanwijzing omtrent de reden van onbestelbaarheid. Voorbeelden die in de instructies worden gegeven zijn 'onbekend', 'geweigerd', 'vertrokken zonder adres', 'overleden', 'niet aanwezig', 'geen gehoor', enz. Dit diende te gebeuren op de keerzijde van de stukken, maar bij briefkaarten op de adreszijde.⁷ Bij portbrieven was dit soort aanduidingen al heel lang gebruikelijk.

Afhankelijk van de oorzaak van het niet kunnen bestellen werd het stuk in een volgende bestelling opnieuw besteld, doorgezonden, teruggezonden of in geval van echt onbestelbare stukken naar de afdeling Rebuten gezonden.

5.4 Geen gehoor

Volgens de reglementen van de postbezorging moest men er alles aan doen om de post bij de geadresseerde te bezorgen, maar dat was blijkbaar wel eens te veel moeite. Circulaire 568 van 1860 schreef dan ook voor dat de directeuren hierop beter moesten toezien:

*Bij het hoofdbestuur zijn klachten ontvangen, dat op sommige kantoren niet genoegzaam werk wordt gemaakt van het doen komen der brieven in handen van de geadresseerden, wanneer die geadresseerden of hun verblijf niet onbekend of zeer wel uit te vinden zijn, maar de brief, ten gevolge van de eene of andere reden, niet daar waar het behoort heeft kunnen worden besteld of afgegeven. Inzonderheid wordt hier bedoeld op het dikwijls voorkomende geval, dat een geadresseerde van huis is, en niemand voor hem den brief kan of begeert aan te nemen, zonder echter daarom denzelven namens den geadresseerden te weigeren. In zoodanig geval moet de bestelling andermaal, of ook meermaals wanneer het noodig is, worden beproefd; terwijl geen brief onder de rebuten of onbekenden mag worden gebracht, zoolang er nog een middel om denzelven te regt te brengen voorhanden is. De Directeuren worden bovendien aangemaand om zooveel mogelijk op de handelingen der Brievenbestellers in het bedoelde opzigt toe te zien.*⁸

Afbeelding 5-8

Envelop Arnhem
– Amsterdam,
aankomststempel
12 september 1893.
's Avonds aangeboden, geen
gehoor, afgestempeld door
de hoofdbesteller 4 en de
volgende ochtend opnieuw
besteld.

Afbeelding 5-9

Een op 16 maart 1910 na posttijd als drukwerk verzonden prentbriefkaart vanuit Tjimahi in Nederlands-Indië naar Amsterdam. De kaart is vier keer tevergeefs aangeboden in de 1^e (A), 2^e (B), 4^e (D) en 6^e (F) bestelling met als reden 'geen gehoor'. Dit is vier maal geacordeerd met een rond nummerstempel (2, 3, 8 en 10) wat gebruikt werd door de sorteerder-bestellers. Het adres werd gewijzigd in Pieter Vlamingsstraat en de kaart werd de volgende dag nogmaals in de 1^e bestelling (A 140) aangeboden, deze keer waarschijnlijk wel met succes.

Als de geadresseerde niet thuis was schreef de besteller met potlood 'geen gehoor' op het stuk en gaf dit terug aan de hoofdbesteller die dan volgens voorschrift het bestellersstempel moest doorhalen en paraferen. Meestal deed de hoofdbesteller dit door zijn eigen stempel naast het bestellersstempel te zetten, waarna het stuk opnieuw in de volgende bestelling werd aangeboden. Uiteraard na eerst voorzien te zijn van een nieuw bestellersstempel (afb. 5-8). Dit kon zich uiteraard enige keren herhalen (afb. 5-9). In die steden waar nog geen hoofdbesteller was, of deze nog niet over een eigen stempel beschikte, werden de bestellersstempels meestal ook niet doorgehaald of geparafeerd.

Voor de bestellers in 's-Gravenhage gold in 1918 nog dat het ten strengste verboden was stukken te bestellen, waarop de afdruk van het nummerstempel van andere bestellers voorkwam, zonder dat deze afdrucken door een van de hoofdbestellers met diens nummerstempel waren overgestempeld.⁹ Volgens de bepalingen voor de brievenbestellers in 's-Gravenhage uit 1918 moesten in het geval dat bij een bestelling geen gehoor werd gekregen en de geadresseerde niet had laten weten tijdelijk afwezig te zijn, de betreffende poststukken twee dagen lang in elke bestelling meegenomen worden. Daarna moesten zij aan de hoofdbesteller voor de afschrijvingen worden overhandigd. Deze moest dan beslissen of er een kaart in de bus zou worden geworpen waarop stond dat de poststukken zich op het postkantoor bevonden (art. 7).

Op het postkantoor Amsterdam gebeurde dit vanaf circa 1890 vooral door speciale sorteerder-bestellers, die over een eigen rond nummerstempel beschikten, waarover later meer. Een mooi voorbeeld van de inspanningen van de Posterijen om de post te bezorgen is een prentbriefkaart die in 1910 in Amsterdam op één dag vier keer tevergeefs wegens geen gehoor aangeboden werd (afb. 5-9). Dit poststuk werd uiteindelijk besteld. Voor de geadresseerde was het zo duidelijk dat de post er alles aan had gedaan om het poststuk te bezorgen. Het laat ook goed zien dat in Amsterdam zowel de oude (nummer 2 en 3 met krullen en schreef) als nieuwe sorteerdersstempels (10) naast elkaar in omloop waren en dat de bestellers diverse bestellingen per dag liepen. Dat gold ook voor de bestellersstempels, die zowel in het oude ovale, als het nieuwe achthoekige model (A 589) werden gezet. Het toont echter vooral aan dat er enorm veel gestempeld en geschreven werd, wat de Posterijen de nodige tijd kostte.

Als de bestellers na hun bestelling niet direct naar het postkantoor teruggingen, moesten zij de stukken die zij niet hadden kunnen bestellen, met de reden daarvoor, in de brievenbus werpen, zodat deze alsnog op het postkantoor kwamen. Op het postkantoor Rotterdam gebruikte men daarvoor in 1928 speciale enveloppen:

Vóór je bent uitgegaan, heb je ook eerst nog een groote enveloppe gehaald, om je onbekenden in te doen, die je overhoudt: 'geen-gehoortjes', niet gemelde verhuizingen, en zoo meer. (...) Op ieder stuk, dat je van de bestelling overhoudt, moet de reden staan, met je naam. Dan doe je ze in die envelop, en zoodra je klaar bent, laat je die in de eerst bijzijnde postbus vallen.¹⁰

Deze enveloppen kwamen dan automatisch op de afdeling sortering uit, waarbij de poststukken afhankelijk van de reden of opnieuw aan een besteller werden gegeven, of door de hoofdbesteller werden omgeroepen, of naar de afdeling adrescontrole ging.

Dit gold ook voor de brievenbestellers in 's-Gravenhage, die volgens de bepalingen van 1918 bij hun bestelling een tasje bij zich hoorden te hebben dat voorzien was van hun naam en nummer en dat diende om de onbestelbare stukken naar het kantoor terug te zenden. Dit tasje diende aan het eind van hun bestelling in een officiële brievenbus te worden geworpen, tenzij de besteller twee opeenvolgende bestellingen deed en zich na de eerste bestelling rechtstreeks naar het kantoor begaf 'zonder zijn woning aan te doen'.¹¹ Waarschijnlijk werd deze handelswijze ook in andere steden gevolgd.

5.5 Het achterhalen van het juiste adres

Tot in het begin van de 20^e eeuw was het niet gebruikelijk (of verplicht) om het volledige adres van de geadresseerde of van de afzender te vermelden. Vaak werd volstaan met alleen de naam en de woonplaats van de geadresseerde te vermelden. Voor de bestellers was het daardoor niet altijd eenvoudig te achterhalen waar de geadresseerde woonde. De afzender ging gewoon ervan uit dat de besteller iedereen in de wijk bij naam kende en dat naam en woonplaats dus voldoende waren voor het succesvol bestellen van de post. Zeker in de grote plaatsen kon dat echter wel eens tot ophoud leiden.

Als de bestellers de geadresseerde niet wisten te vinden, dan moesten zij informeren bij hun collega's. Als het adres niet achterhaald kon worden dienden deze stukken overhandigd te worden aan of de hoofdbestellers. De namen op deze stukken konden dan door de hoofdbesteller worden voorgelezen in het bestellerslokaal, het zogenaamde 'mijnen'. De besteller die wist dat de geadresseerde in zijn wijk gevestigd was moest 'mijn' roepen en kreeg het stuk ter bestelling voor zijn wijk. Als de wijk of het adres op die manier achterhaald werd, werd dit op het poststuk geschreven, vaak met de tekst 'informereren bij'. Aanvankelijk gebeurde dit met blauwe inkt of potlood. Later werden de aanvullingen met rode inkt gedaan. In alle gevallen zette de hoofdbesteller bij deze aanvullingen zijn stempel op het poststuk.

Afbeelding 5-10

Brief verzonden van Groningen 5 februari 1900 naar Amsterdam. De geadresseerde woonde niet meer op het aangegeven adres, waarna informatie werd ingewonnen bij de Burgerlijke Stand van Amsterdam die het nieuwe adres wist te verstrekken. Op de achterzijde diverse stempels van bestellers die de geadresseerde blijkbaar ook niet herkenden. Op de voorzijde het stempel van hoofdbesteller 2, die blijkbaar verantwoordelijk was voor de adrescorrectie.

Alleen in Amsterdam gebeurde dit steeds vanaf circa 1890 vaker door de sorteerder-bestellers die belast waren met de adrescontrole.

Vanaf circa 1890 werd in het geval een geadresseerde verhuisd was en het adres niet door de Posterijen zelf achterhaald kon worden, in diverse steden navraag gedaan bij de Burgerlijke Stand. Hierdoor kon in veel gevallen het nieuwe adres snel achterhaald worden. Uiteraard kwamen ook hiervoor speciale stempels in gebruik (afb. 5-10).

In februari 1897 werd op verzoek van het Hoofdbestuur van de Posterijen een bericht in de Nederlandse Staatscourant geplaatst dat er per jaar honderden brieven en briefkaarten wegens een onvolledig of onjuist adres onbestelbaar waren. Omdat ook de afzenders onbekend waren konden de stukken niet worden teruggegeven en werden deze na drie maanden vernietigd. De aandacht werd er op gevestigd dat de afzenders dit konden voorkomen door op de achterzijde van de stukken hun naam te vermelden.¹² Het bericht werd meerdere keren herhaald en in de meeste kranten overgenomen.

5.6 Sorteerdersstempels 'voor het adresboek' in Amsterdam

In Amsterdam kwam rond 1896 (en wellicht zelfs eerder) bij de sorteerder-bestellers die verantwoordelijk waren voor het uitzoeken van de onbekende adressen ronde nummerstempels in gebruik, beginnend met nummer 1 (met schreven). Voor dit model is geen aanvraag gevonden bij de Rijksmunt, zodat deze stempels misschien in Amsterdam zelf zijn vervaardigd. De cijfers waren net als de cijfers op de stempels van de hoofdbestellers voorzien van schreven. De stempels komen zowel voor op adrescorrecties en -aanvullingen (afb. 5-11) als op stukken die wegens 'geen gehoor' terugkwamen op het postkantoor. In dat geval staan ze ook bij de doorhaling van het bestellersstempel, zoals dat ook door de hoofdbesteller gebeurde.

Afbeelding 5-11

Briefkaart verzonden van Rotterdam naar Amsterdam op 20 juni 1896. Aangeboden in de 1^e bestelling in de Sarphatistraat, maar dit moest het Sarphatipark zijn. Het adres is gecorrigeerd en geaccordeerd met het ronde nummerstempel 4 en daarna in de 2^e bestelling aan het juiste adres besteld.

De stempels blijken meestal aan de bovenzijde van het poststuk geplaatst te zijn (afb. 5-12). Deze stempels zijn in Amsterdam gebruikt tot in de jaren twintig van de 20^e eeuw. In de meeste gevallen zijn de bestellersstempels echter niet doorgehaald, maar werd het nummerstempel daar gewoon naast gezet.

Afbeelding 5-12

Briefkaart verzonden van Amersfoort naar Amsterdam op 5 augustus 1903 met zowel het ronde nummerstempel 3 als het hoofdbestellersstempel 8. Het ronde stempel werd meestal gebruikt in geval van adrescorrecties, in dit geval de toevoeging 'Zie Weesperzijde 62'. De briefkaart werd in de 6^e bestelling (F) besteld, maar blijktbaar was het bedrijf al gesloten gezien de aantekening 'geen gehoor' en werd deze de volgende dag nogmaals aangeboden in de 1^e bestelling (A). Wellicht dat de hoofdbesteller 8 dit accordeerde.

Een enkele keer komen deze stempels ook voor op stukken die bestemd waren voor busrechthouders, maar hier zijn verhoudingsgewijs betrekkelijk weinig voorbeelden van bewaard gebleven.

Zoals uit de voorbeelden blijkt, werden in Amsterdam op sommige stukken zowel het sorteerders- als het hoofdbestellersstempel geplaatst, ook als er geen sprake was van een adrescorrectie (afb. 5-13).

Afbeelding 5-13

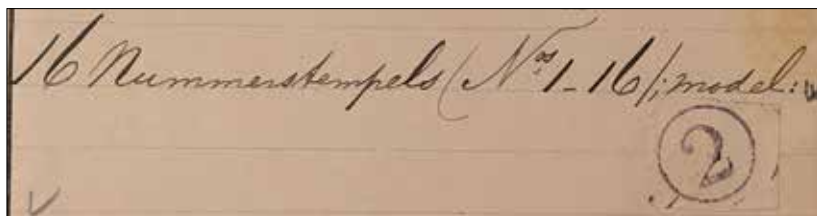
Briefkaart verzonden 27 december (?) 1922 van Hatterm naar Amsterdam en daar zowel in de 2^e (B) als 3^e bestelling (C) tevergeefs aangeboden wegens 'geen gehoor'. De eerste keer werd dit geaccordeerd door hoofdbesteller 20 (vierkant stempel 20), de tweede door een sorteerder-besteller (rond stempel 4). Daarna nogmaals aangeboden in de 4^e bestelling (D). Er zijn meer voorbeelden bekend van combinaties van deze twee soorten stempels.

Een mogelijke oorzaak hiervan is dat de onbestelbare stukken die, zowel als gevolg van een niet correct adres (er werd regelmatig verhuisd), als wegens 'geen gehoor', niet besteld konden worden, door de besteller aan het eind van zijn loop in de brievenbus werden geworpen. Deze kwamen dan automatisch uit bij de voorsorteerders die deze stukken dan accordeerden met hun nummerstempel in het geval van 'geen gehoor' en waar nodig een adrescorrectie uitvoerden. De onbestelbare stukken die met de besteller terugkwamen op het postkantoor moesten waarschijnlijk wel eerst aan de hoofdbesteller overhandigd wor-

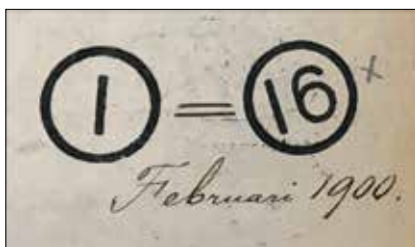
den, die deze dan van een afdruk van zijn hoofdbestellersstempel voorzag. In het geval dat er alsnog een adrescorrectie nodig was werden deze stukken dus voorzien van beide soorten stempels. Instructies over dit gebruik zijn echter niet bekend.

Op 1 november 1899 vond op het postkantoor Amsterdam een grote uitbreiding plaats van het personeel met 56 bestellers en 3 hoofdbestellers. Met ingang van die datum werd ook een geregelde nachtdienst ingesteld voor de sorteerdere, die de laatst aankomende posten moesten verwerken voor de eerste bestellers van de volgende dag.¹³ Ongetwijfeld hiermee samenhangend, werd op 28 november 1899 door het Hoofdbestuur voor het postkantoor Amsterdam een bestelling geplaatst bij de Rijksmunt voor 16 ronde nummerstempels met de cijfers 1 t/m 16.¹⁴ Bij deze aanvraag was een voorbeeld toegevoegd van een rond nummerstempel met schreef (afb. 5-14), vermoedelijk is dit door het postkantoor Amsterdam aan het Hoofdbestuur verzonden als voorbeeld.

Afbeelding 5-14
Aanvraag voor de nummerstempels 1 tot en met 16 voor het postkantoor Amsterdam aan de Rijksmunt, 28 november 1899.

Volgens de stempelboeken werden in februari 1900, 16 ronde stempels met de nummers 1 tot en met 16 verstrekt aan het postkantoor Amsterdam in een nieuw model met schreefloze cijfers (afb. 5-15). Op 27 augustus 1906 werden identieke stempels met de nummers 5, 7, 8, 9, 10 en 11 aan het postkantoor verstrekt, vermoedelijk omdat de oude al versleten waren.

Afbeelding 5-15
Het postkantoor Amsterdam ontving in februari 1900 de nummerstempels 1 tot en met 16, uitgevoerd in een schreefloos type.

Stempelboek Muscom.

Volgens Cees Janssen werden deze stempels geleverd ten behoeve van de busrechthouders.¹⁵ De stempels lijken in Amsterdam, net als de eerder verstrekte sorteerdere stempels met schreef, echter vooral voor te komen op poststukken die wegens onbestelbaarheid op het postkantoor retour kwamen, waarbij een adrescorrectie of nadere adressering nodig was. Gebruikt bij adrescorrecties en retourzendingen komen de schreefloze nummerstempels in Amsterdam voor tot circa 1920. Het oudere model met schreef bleef in Amsterdam echter ook nog in gebruik.

Aangezien de auteur geen voorbeelden bekend zijn van het gebruik van de zelfde nummers met en zonder schreef op het zelfde poststuk, is het waarschijnlijk dat de nieuwe stempels de oude (voor een deel) vervingen. Wel zijn er voorbeelden bekend dat oude en nieuwe nummerstempels op een poststuk voorkomen, maar wel met verschillende nummers, zie afb. 5-9. De stempels werden gebruikt bij de 'afdeling' adrescontrole of adresboek, waarschijnlijk bestaand uit de meest ervaren sorteerdere (afb. 5-16).

Afbeelding 5-16

De 'afdeling' adresboek of adrescontrole in Amsterdam, circa 1921. Een aantal medewerkers heeft een adresboek voor zich. In het midden van de tafel ligt de voorraad poststukken met aan te vullen adressen. Bij de twee mannen links liggen twee stempels, ongetwijfeld de ronde nummerstempels.

Fotocollectie NA.

Ook het nieuwe model sorteerdersstempel komt in Amsterdam op stukken voor busrechthouders (dus zonder reguliere bestellersstempels en adrescorrecties) tot 1930 niet vaak voor. Dat geldt overigens ook voor de vermelding van postbusnummers in de post voor Amsterdam. Veelal werd gewoon geadresseerd met alleen de naam van de firma.

Gebruikt voor adrescorrecties komen deze stempels in Amsterdam voor tot circa 1920 – 1922, hoewel ze een enkele maal ook gebruikt lijken te zijn voor het accorderen van teruggekomen stukken die wegens 'geen gehoor' niet besteld konden worden (afb. 5-17). Dit lijkt het idee te bevestigen dat alle op het postkantoor terugkomende stukken door de afdeling adresboek werden afgehandeld en dat de hoofdbestellers zich meer en meer met administratieve en organisatorische taken gingen bezig houden.

Afbeelding 5-17

Lokaal verzonden briefkaart in Amsterdam, 13 december 1919. In de eerste bestelling (A) tevergeefs aangeboden wegen geen gehoor ('g.g.'). Geaccordeerd door sorteerder-besteller nummer 9 en daarna nogmaals aangeboden in de 2^e bestelling (B).

Voor de parafering van retour gezonden poststukken werden tot ca. 1920 zowel de ronde sorteerdersstempels als de hoofdbestellersstempels gebruikt. Ook een combinatie hiervan kon uiteraard voorkomen. Uit bijgaand voorbeeld van een lokaal verzonden brief in Amsterdam in 1919 staan beide stempels met het nummer 8. Hieruit blijkt dat deze nummers overlapt en we dus duidelijk met twee verschillende functionarissen te maken hebben (afb. 5-18). Het sorteerdersstempel werd gebruikt om de adrescorrectie te paraferen, het hoofdbestellersstempel als paraaf voor het retour zenden aan de afzender.

Afbeelding 5-18

Lokaal verzonden brief in Amsterdam, 18 januari 1919. De brief is vermoedelijk eerst tevergeefs aangeboden op de Prinsengracht in de 2^e bestelling (B) en ging retour naar het postkantoor. Daar werd het adres gewijzigd in Bosb. Tausaintstraat en geparafeerd met het ronde nummerstempel 8. Vervolgens in de 3^e bestelling (C) nogmaals aangeboden (2^e post), maar de geadresseerde bleek ook daar onbekend. Het poststuk ging vervolgens 'retour afzender, onbekend', wat geparafeerd was door het hoofdbestellersstempel nummer 8.

Vanaf de jaren twintig werden de adrescorrecties in Amsterdam niet meer geparafeerd met de sorteerdersstempels uit 1902, maar met het model hoofdbestellersstempel (afb. 5-19). Of dit ook daadwerkelijk door de hoofdbesteller gebeurde is niet bekend. Dit bleef tot eind jaren dertig het gebruik, dus ook na het buitengebruikstellen van de reguliere bestellersstempels. De sorteerdersstempels komen echter, al is dat meer sporadisch, ook in de jaren dertig nog voor op poststukken, maar dan vermoedelijk gebruikt voor post bestemd voor postbox houders.

Afbeelding 5-19

Brief vanuit Peterboro, Canada op 21 april 1920 verzonden naar Amsterdam. Onvoldoende gefrankeerd en daarom beport. In Amsterdam werd het adres door de afdeling adrescontrole in rood toegevoegd en geaccordeerd met het hoofdbestellersstempel 23. Vanaf de jaren twintig werden de ronde sorteerdersstempels zo goed als niet meer gebruikt bij adrescorrecties.

5.7 Adrescorrecties 's-Gravenhage

Adreswijzigingen in 's-Gravenhage werden afgehandeld door de bestellers of sorteerder-bestellers. Adreswijzigingen werden in de 19^e eeuw meestal met een blauw aniline potlood geschreven, pas in de 20^e eeuw gebeurde dit met een rode pen. Adreswijzigingen werden in de meeste gevallen niet door een hoofdbesteller geaccordeerd (afb. 5-20).

Afbeelding 5-20

Lokaal in 's-Gravenhage verzonden briefkaart, 21 december 1899 1-2 uur Namiddag. Besteld in de 4^e bestelling (D) door besteller 104. Het adres was blijkbaar niet correct en in blauw is een nieuw adres 'Francois Valentijnst. 25?' (bedoeld werd natuurlijk Valentijnst.) opgeschreven. De stempelafdruk D104 is met het zelfde potlood door de sorteerder-besteller doorgehaald, waarna het stuk door de zelfde besteller 104 in de 6^e bestelling (F) nogmaals is besteld.

Volgens de bepalingen voor de brievenbestellers van 's-Gravenhage in 1918 moest de brievenbesteller die een stuk afschreef voor een andere wijk, daarop het hem bekende nieuwe adres aangeven en dit paraferen. Hij mocht niet volstaan met alleen het nummer van deze wijk te vermelden (art. 12). Als een nader adres in de stad bekend was, diende de besteller dit op de stukken te schrijven en deze vervolgens op de lessenaar van de hoofdbesteller te leggen (art. 13). Vermoedelijk voorzag deze de stukken alleen van zijn hoofdbestellersstempel wanneer deze daadwerkelijk onbestelbaar waren (afb. 5-21).

Afbeelding 5-21

Prentbriefkaart verzonden 28 december 1929 van Erie, USA naar Den Haag. Het adres Naaldwijkst 5 werd gewijzigd in Naaldwijkschest 5 en daarna besteld in de 1^e bestelling (A), maar volgens de potloodaantekening van de besteller was het 'Huis leeg'. Op het postkantoor werd daaraan toegevoegd 'verhuisd adres onbekend', wat geparafeerd werd met het hoofdbestellersstempel 12. Vermoedelijk heeft het bestellersstempel (A) 1 bij wijze van uitzondering in de loop der jaren een nieuwe eigenaar gekregen. Het poststuk is op 4 januari 1930 in 's-Gravenhage afgestempeld en vermoedelijk terug gezonden naar Erie, USA.

5.8 Adrescorrecties Rotterdam

De afhandeling van adrescorrecties op het postkantoor Rotterdam komt grotendeels overeen met die van het postkantoor 's-Gravenhage en werd uitgevoerd met het hoofdbestellersstempel. Vanaf de jaren twintig gebeurde dit echter met rode in plaats van zwarte inkt (afb. 5-22).

Afbeelding 5-22

Lokaal verzonden briefkaart, Rotterdam 5 juli 1922. Voorzien van diverse bestellersstempels en ondanks een adrescorrectie (18) teruggezonden naar de afzender. Het hoofdbestellersstempel 7 is tegen de voorschriften in rood afgedrukt, wat in Rotterdam vaker voorkwam. Twee van de vier bestellersstempels zijn nog in het oude rechthoekige model, de overige in het achthoekig model.

Vanaf circa 1927 werd bij adrescorrecties geen gebruik meer gemaakt van het hoofdbestellersstempel maar van een gewoon bestellersstempel, maar dan zonder letter en in de meeste gevallen in rode inkt (afb. 5-23). Deze wijze van gebruik zou in Rotterdam zelfs tot in de jaren zestig gangbaar blijven!

Zowel in Duitsland als in Nederland probeerden de Posterijen haar klanten de post volledig te laten adresseren, dus zowel met straat als huisnummer. In Duitsland gebeurde dit met het vlagstempel 'Vergiss nicht Strasse und Hausnummer anzugeben', dat in gebruik was van 1924-1932¹⁶. In Nederland gebeurde dit vanaf 1929 met het etiket 'Bevorder de juiste en volledige vermelding van uw adres.'

Afbeelding 5-23 is een goed voorbeeld van een poststuk waarop beide voorkomen, deels omdat de afzender dat juist had nagelaten.

Afbeelding 5-23

Prentbriefkaart van Heidelberg naar Rotterdam verzonden 25 oktober 1929. Het Duitse poststempel roept op niet te vergeten straat en huisnummer te vermelden: 'Vergiss nicht Strasse und Hausnummer anzugeben'. De afzender had als adres echter alleen pianiste Westenburg in Heck's lunchroom Rotterdam opgegeven. Sorteerdorderbesteller 833 vulde dit aan met de straatnaam Noordblaak en plakte het etiket 'Bevorder de juiste en volledige vermelding van uw adres' en parafeerde dit met het stempel 833 in rood. Het stuk kon daarna door besteller 683 in de eerste bestelling (A) besteld worden.

Afbeelding 5-24

Briefkaart verzonden 10 maart 1923 van Hamburg naar Utrecht. Diverse bestellersstempels uit Utrecht (Gouda had minder bestellers en dus minder hoge nummers) en voorzien van de aantekening 'Reeds lang vertrokken' doorgezonden naar Gouda. Wellicht is dit geaccordeerd door besteller 109 aangezien deze zonder letter stempelde.

5.9 Adrescorrecties elders

Hoewel Utrecht beschikte over hoofdbestellers en hoofdbestellersstempels, komen adrescorrecties en doorgezonden poststukken voor zonder een dergelijk hoofdbestellersstempel. Maar wellicht dat voor de adrescorrectie nog gebruik gemaakt werd van het oude bikkelvormig model bestellersstempel zonder letter (afb. 5-24). In Vlissingen werden de adrescorrecties vermoedelijk door de bestellers zelf op het postkantoor uitgezocht (afb. 5-25), terwijl dit in Roermond door een hoofdbesteller gebeurde (afb. 5-26). Het gebruik van de bestellersstempels was in het hele land zo goed als uniform, maar dat gold blijkbaar niet voor de afhandeling van adrescorrecties!

Afbeelding 5-25

Briefkaart verzonden 20 april 1917 van 's-Gravenhage naar de Viltpantoffelfabriek voor geïnterneerden in Vlissingen. Aangeboden in de tweede bestelling door besteller 20 of 26. Klaarblijkelijk was de fabriek gesloten, waarna de kaart voorzien van een naamcorrectie en een adrestoevoeging door besteller 20 de volgende dag nogmaals in de tweede bestelling werd aangeboden.

Afbeelding 5-26

Lokaal verzonden briefkaart in Roermond, 3 december 1913 8-9 uur Namiddag met de bestellersstempels D.10 en F.12 en het hoofdbestellersstempel 1. Blijkbaar was de geadresseerde, de gemeenteontvanger, niet meer op zijn werk en werd het stuk de volgende dag in de 4^e bestelling nogmaals besteld na een wijziging van de naam van de instantie. Roermond had in mei 1911 het hoofdbestellersstempel 1 ontvangen.

5.10 Doorgezonden naar een andere plaats

Uiteraard kwam het voor dat een verkeerd adres of zelfs een verkeerde plaatsnaam gebruikt werd. Bij het ontbreken van een landelijk stratenboek betekende dit vaak dat de post werd geretourneerd aan de afzender als deze bekend was en anders naar het Bureau der Rebuten in 's-Gravenhage werd gezonden.

Circulaire 625 van 1864 betrof onder meer de stempeling op de achterzijde van verkeerd gelopen brieven en drukwerken: *'Het bestaande voorschrift, om verkeerd geloopen brieven op de achterzijde te voorzien met den dagtekening-stempel van het kantoor, waarop zij aldus verkeerdelijk zijn gerigt, zal voortaan stipt moeten opgevolgd worden.'* Dit gold ook voor dagbladen en alle overige stukken.¹⁷ Hiervoor gold dus het zelfde als voor de post die wel goed geadresseerd was.

Als de geadresseerde was verhuisd en het adres bekend was, werd het poststuk doorgezonden. In de meeste gevallen werd alleen het nieuwe adres in rood door de hoofdbesteller vermeld (en het oude doorgehaald), waarna het opnieuw be-

steld kon worden, in de zelfde of in een andere plaats als dat bekend was. In de meeste gevallen werd het dan weer opnieuw van een bestellersstempel voorzien (afb. 5-27 en 5-28).

Afbeelding 5-27

Briefkaart verzonden van Heerenveen op 25 november 1891 naar Rotterdam, aankomststempel 1-2 uur Namiddag. Aangeboden in de 4^e bestelling, (rechthoekig bestellersstempel D.6). Dit was blijkbaar niet het juiste adres en de briefkaart werd die avond nog doorgezonden naar 's-Gravenhage, aankomststempel 10-12. Daar werd deze de volgende ochtend in de 1^e bestelling (A) door besteller 21 besteld (achthoekig bestellersstempel). Het voordeel van een verschillend type stempel per plaats wordt hier goed zichtbaar. Opmerkelijk is dat een hoofdbestellersstempel ter accordering ontbreekt.

Afbeelding 5-28

Voorgefrankeerde envelop, verzonden 3 juni 1924 van Bandoeng naar het Departement van Marine in Den Haag en doorgezonden naar de Marinewerf te Hellevoetsluis. In Den Haag voorzien van het bestellersstempel 200 zonder letter en gestempeld in blauwe inkt. Dit was tegen de voorschriften in, aangezien in zwart gestempeld moest worden.

In de jaren twintig werden op meerdere postkantoren ook adresboeken van andere plaatsen in gebruik genomen, waarschijnlijk alleen van de grote plaatsen en wellicht zelfs een landelijke stratenlijst. Deze was al eerder opgesteld door het Bureau der Rebuten of onbestelbare stukken. Hierdoor was het mogelijk post direct naar de juiste plaats door te zenden (afb. 5-29).

Afbeelding 5-29
Briefkaart verzonden van Amsterdam op 22 april 1932 naar Den Haag. De straatnaam bestond echter niet te 's-Gravenhage. Blijkbaar wees het adresboek uit dat de straat wel in Amsterdam bestond en werd de briefkaart daarheen doorgezonden met de tekst in rood potlood Zie: A'dam. Het hoofdbestellersstempel 24 is in 's-Gravenhage tot circa 1940 in gebruik gebleven bij adrescorrecties en retourzendingen.

5.11 Verwijzingen naar het adresboek

Onder meer in Amsterdam waren voorbedrukte formulieren in gebruik waarmee het publiek kon aangeven verhuisd te zijn en die op het Postkantoor ingeleverd konden worden (afb. 5-30). De besteller werd geacht op de hoogte te zijn van de adreswijzigingen in zijn wijk, die in het wijkboekje bijgehouden werden, mits deze uiteraard waren doorgegeven. Een besteller die enige tijd geen dienst had gedaan in zijn eigen wijk, moest bij terugkomst eerst nauwkeurig kennis nemen van de in het wijkboekje vermelde adreswijzigingen, zo stond te lezen in de bepalingen van de bestellers in 's-Gravenhage in 1929 (art. 19). *'De besteller die, om welke reden ook, eenigen tijd in zijne wijk geen dienst heeft gedaan, begin bij zijne terugkomst nauwkeurig van de adreswijzigingen, in zijn wijkboekje ingeschreven en van de dienstkartons kennis te nemen. Bestelling op een oud adres kan als regel niet worden verschoond op grond van de omstandigheid, dat in den tijd, waarin de adreswijziging inkwam, de besteller niet in zijn wijk aanwezig was.'*¹⁸

Afbeelding 5-30
Formulier waarmee een adreswijziging aan het postkantoor Amsterdam kon worden doorgegeven, model juni 1906 in een oplage van 5.000. Deze wijzigingen werden bijgehouden in het wijkboekje of adresboek.

Muscom.

De besteller die het adresboek had geraadpleegd werd geacht het op de daarvoor aangewezen plek weer op te bergen. Ruwe behandeling van het adresboek moest worden nagelaten.¹⁹ Blijkbaar had het postkantoor 's-Gravenhage nog geen aparte afdeling adresboek, maar waren de bestellers in 1918 nog zelf verantwoordelijk voor het opzoeken van de adressen, dan wel werd dit gedaan door een aantal bestellers die belast waren met het sorteren van de post en het aanvullen van onvolledige of niet correcte adressen.

In de 19^e eeuw werden in steeds meer plaatsen adresboeken uitgegeven, waarin aanvankelijk vooral de namen en adressen van winkeliers en kooplieden stonden vermeld, maar ook steeds meer inwoners. Al zal dit natuurlijk vooral de welgestelden en middenstand en nijverheid omvat hebben. Deze adresboeken verschenen vooral in de grote plaatsen in een reguliere uitgifte, waardoor deze ook voor de bestellers een handig naslagwerk waren. Toch gaf het adresboek niet altijd uitsluitel. Een brief die 22 maart 1924 van Eindhoven naar de heer Vogel op het Noordeinde in 's-Gravenhage werd verzonden ging bijvoorbeeld retour omdat er 'meer van dien naam in het adresboek' stonden (afb. 5-31). Bovendien kwamen wijzigingen niet in het adresboek terecht als de geadresseerde daar niet om had verzocht (afb. 5-32) of geen wijziging had doorgegeven.

Afbeelding 5-31
Brief verzonden van Eindhoven naar 's-Gravenhage, 1924. Retour gezonden naar Eindhoven omdat de geadresseerde niet op het adres woonde en er meer mensen met dezelfde naam in het adresboek stonden. De bestellersstempels op de achterzijde zijn afkomstig van diverse pogingen tot bestelling in 's-Gravenhage. Voorzien van het stempel inconnu/onbekend en geacordeerd door hoofdbesteller 18. Het bestellersstempel A 53 op de voorzijde heeft betrekking op de bestelling van de brief aan de afzender in Eindhoven.

Afbeelding 5-32

Achterzijde van een brief verzonden 29 juni 1938 van Kastanienbaum in Zwitserland naar 's-Gravenhage. 'Geadresseerde is met naam en nummer onbekend Badhuisweg geen verzoek van idem adresboek', waarna de brief voorzien van het stempel 'onbekend/inconnu' en geparafeerd met het hoofdbestellersstempel 30 (van de afdeling adresboek) retour Zwitserland ging.

5.12 Terug afzender

Als de geadresseerde daadwerkelijk onbekend dan wel onvindbaar was, werd het poststuk teruggezonden naar de plaats van herkomst. Uiteraard hielp het als de afzender zijn naam en adres dan ook had vermeld, hoewel dat tot in het begin van de 20^e eeuw eerder uitzondering dan regel was (afb. 5-33).

Afbeelding 5-33

Brief verzonden van Delft naar Leiden, 21 februari 1880. De afzender hield er blijkbaar al rekening mee dat de geadresseerde onbekend was en had het retouradres vast aan de voorzijde vermeld. De geadresseerde was in Leiden inderdaad onbekend, waarna de brief met de aantekening 'onbekend te Leiden retour afzender Delft' retour ging. De brief werd de volgende ochtend tussen 6 en 7 uur Voormiddag in Delft afgestempeld en in de eerste bestelling (A) door besteller 5 aan de afzender geretourneerd.

Stukken die vanuit Amsterdam terug werden gezonden naar de afzender omdat het adres onbekend was werden voorzien van een stempel van de sorteerder-besteller van de afdeling adrescorrectie (afb. 5-34) of de hoofdbesteller (afb. 5-35).

Afbeelding 5-34

Briefkaart verzonden van Haarlem op 11 april 1897 naar Amsterdam. Omdat het adres Koppel niet bekend was, noteerde een van de sorteerders op de kaart: 'Geadresseerde onbekend, adres bestaat niet te Amsterdam' en voegde daar de datum 12/4 en zijn naam aan toe. Daarna werd met rode inkt de adrescorrectie voor het postkantoor opgeschreven: 'verkeerd adres' en 'terug Haarlem' en geaccordeerd met sorteerdersstempel 5. De briefkaart ging terug naar Haarlem en werd daar op 12 april afgestempeld en in de 4^e bestelronde (D) bezorgd door besteller 35.

Afbeelding 5-35

Lokaal verzonden brief in Amsterdam, 2 januari 1912, van de Controle Gemeentebelastingen Zaandam. De geadresseerde was op dit adres onbekend en de brief ging terug naar Zaandam, geaccordeerd met het hoofdbestellersstempel 2.

Zeker wanneer het port al vooruit was betaald, moesten de Posterijen bewijzen dat zij haar uiterste best hadden gedaan om de geadresseerde te achterhalen. Vanaf het eind van de 19^e eeuw werd de gewoonte opnieuw ingevoerd om dergelijke stukken door een besteller van elke wijk te laten afstempelen, wat uiteraard geaccordeerd moest worden met het stempel van de hoofdbesteller. Bij brieven, zeker bij grootformaat stukken voor bijvoorbeeld zakelijke post, was op de achterzijde meestal voldoende ruimte voor een groot aantal naast elkaar geplaatste bestellersstempels (afb. 5-36).

Afbeelding 5-36

Brief verzonden 30 maart 1899 van Rotterdam naar de heer Kokkera, dameskleermaker, in 's-Gravenhage, zonder nadere adresvermelding. Deze was daar echter onbekend en de brief kwam niet verder dan de bestellerskamer, waar deze door 11 bestellers werd afgestempeld en vervolgens ook door hoofdbesteller 3. Retour Rotterdam.

Bij briefkaarten was dit natuurlijk een probleem. Op de achterzijde stond immers de tekst die vrij moest blijven, terwijl op de voorzijde door de plaatsing van het adres vaak ook niet veel ruimte over was. Sommige briefkaarten werden hierdoor dermate vol gestempeld dat ze eigenlijk niet meer toonbaar waren (afb. 5-37).

Afbeelding 5-37

Briefkaart verzonden van Zierikzee op 27 mei 1888 10-12 's avonds 'in grote haast' naar de heer Adolf Rijke in Amsterdam met de tekst 'felicities met uw verjaardag'. Als de afzender wat meer tijd had genomen voor een vollediger adres was de briefkaart wellicht ook bezorgd. Er werd op diverse adressen naar de geadresseerde geïnformeerd. In totaal zijn 21 bestellersstempels gezet en het hoofdbestellersstempel 5. Het juiste adres werd niet achterhaald en de briefkaart ging 'retour Zierikzee' volgens de aantekening in blauw anilinepotlood en de doorhaling van de plaatsnaam Amsterdam.

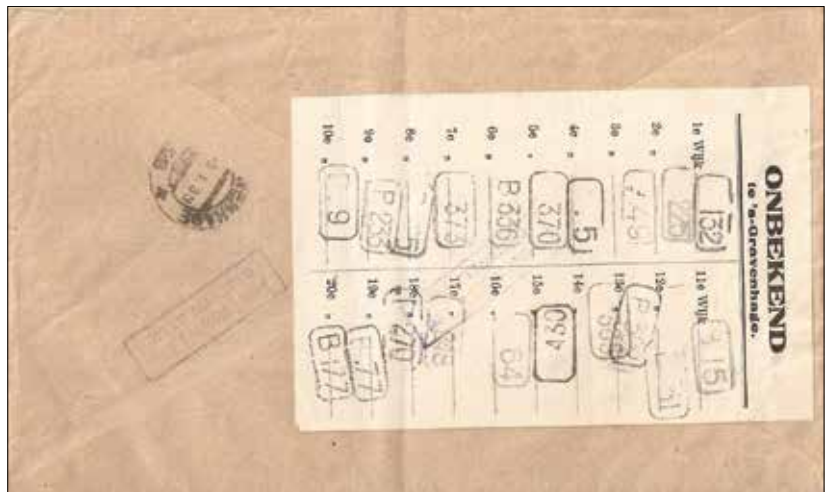

Volgens artikel 13 van de bepalingen voor de brievenbestellers van 's-Gravenhage van 1918 dienden onbestelbare stukken in een speciaal daarvoor bestemde loketkast te worden neergelegd en binnen 36 uur te zijn afgewerkt door de bestellers van de wijk waaruit het stuk terugkwam. Als een poststuk als onbestelbaar werd afgeschreven, moest de besteller die dat deed daarbij zijn handtekening plaatsen.

Onbestelbare stukken, waarop een straatnaam voorkwam, moesten worden voorzien van een afdruk van het nummerstempel van tenminste 8 bestellers uit de betrokken wijk. Daarna moest het stuk aan de hoofdbesteller voor de rebuten worden afgegeven. Deze zal het dan van zijn hoofdbestellersstempel hebben voorzien. Onbestelbare stukken zonder straatnaam moesten worden afgegeven aan de hoofdbesteller voor de rebuten, door wiens bemiddeling één besteller uit elke wijk werd aangewezen om te trachten toch nog het adres te achterhalen. Elke besteller voor wie het adres niet bekend was, moest vervolgens als bewijs zijn nummerstempel op het stuk afdrukken (afb. 5-38).

Afbeelding 5-38

Lokaal verzonden brief, 's-Gravenhage 7 januari 1918. Deze was wegens een onvolledig adres echter onbestelbaar, zodat deze retour afzender ging. In diverse grote postkantoren kwamen op te plakken kleine formuliertjes in gebruik voor poststukken met een onbekende geadresseerde, waardoor de poststukken er minder rommelig uitzagen.

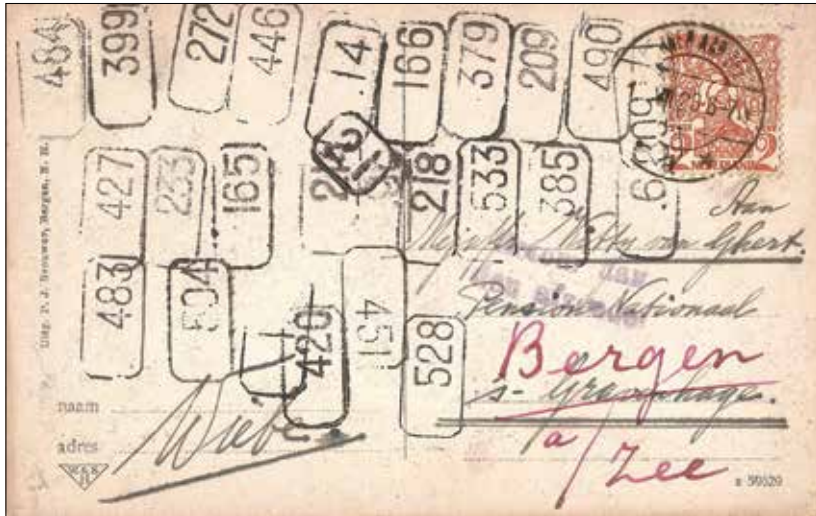
In de bepalingen voor de brievenbestellers te Utrecht voor 1925²⁰ was opgenomen dat bij onbestelbare stukken waarop een ter plaatse bestaande straatnaam voorkwam door ten minste 4 bestellers uit de betrokken wijk een afdruk van hun stempel moest worden gezet. Utrecht was natuurlijk ook wat kleiner dan 's-Gravenhage. Het aantal van 4 bestellers werd later ook opgenomen in de bepalingen voor de bestellers van 's-Gravenhage van 1929.²¹

Deze instructies komen niet voor in de Instructies voor de brievenbestellers zoals opgenomen in de Verzamelde Voorschriften die voor het gehele land golden. Ook andere grote postkantoren zullen echter dergelijke lokale afspraken hebben gehanteerd, aangezien ook daar het gebruikelijk was poststukken door soms meer dan 20 bestellers te laten paraferen ten teken dat de Posterijen er alles aan hadden gedaan de geadresseerde te achterhalen (afb. 5-36).

Vooral in de grote steden, die soms opgedeeld waren in 20 wijken, werd om die reden gekozen voor formulieren met de tekst Onbekend, waarop de wijknummers waren voorgedrukt met voldoende ruimte voor een afdruk van de bestellersstempels. De formulieren werden vervolgens aan het poststuk geplakt. Deze formulieren werden onder meer in 's-Gravenhage, Amsterdam en Rotterdam gebruikt tussen circa 1902 en 1922. Omdat het aantal bestelwijken in de loop

der jaren wijzigde, werden regelmatig aangepaste versies van de formulieren gedrukt. Zo bestaan er voor Rotterdam formulieren met 14 bestelwijken in 1902 en met 20 in 1917 (zie afb. 5-38) en voor 's-Gravenhage met 20 bestelwijken in 1918 en 25 in 1919.

Om nog onbekende redenen werden deze formulieren na circa 1922 buiten gebruik gesteld en ging men tijdelijk weer over tot het vol stempelen van poststukken waarvan de geadresseerde onbekend was (afb. 5-39).

Afbeelding 5-39

AK Briefkaart verzonden 1 juli 1923 van Bergen aan Zee naar 's-Gravenhage. Het Pension Nationaal was hier echter niet bekend. Ook dit poststuk kwam niet verder dan de bestellerskamer en ging met 25 bestellersstempels en 1 hoofdbestellersstempel nummer 21 retour naar de afzender in Bergen aan Zee. Of men daar wist wie afzender 'Wiebe' was is overigens maar de vraag. De bestellers 14 en 21 waren gezien hun lage nummer in 1923 duidelijk oude rotten. Den Haag telde in 1921 al 24 hoofdbestellers en 549 bestellers.

5.13 Bureel onbestelbare stukken

Wanneer een poststuk onbestelbaar was omdat de geadresseerde niet te achterhalen bleek ging het poststuk terug naar de afzender. Het kwam echter regelmatig voor, dat ook die niet te achterhalen viel, omdat zijn adres niet vermeld stond.

Afbeelding 5-40

Prentbriefkaart van Frankrijk naar de Voorstraat 216 in 's-Gravenhage, 23 januari 1919. Deze bestond echter niet in 's-Gravenhage en het stuk werd voorzien van een hoofdbestellersstempel (zeer vage afdruk) doorgezonden naar het Bureel der onbestelbare stukken van het Hoofdbestuur. Daar voegde men de aantekening 'zie Dordrecht' toe.

De namen van deze geadresseerden en de bestemming werden op formulieren geschreven die in de wachtkamer van het postkantoor werden opgehangen. De stukken zelf werden in het kastje of bakje met onbestelbare post gelegd. Vaak werden deze stukken ook nog in de lokale krant genoemd, zodat de afzender (of geadresseerde) zijn of haar stuk kon claimen. Daarna dienden ze naar het Bureau der Rebuten of onbestelbare stukken in 's-Gravenhage verzonden te worden, waar men de brieven mocht openen en alsnog proberen de afzender te achterhalen.²² Bovendien beschikte men daar over adresboeken van veel steden zodat men er regelmatig in slaagde toch het juiste adres in de juiste plaats te vinden. In 1890 werd daar zelfs een landelijke stratenlijst samengesteld, zodat ook stukken waarvan de verkeerde plaatsnaam was vermeld alsnog naar de goede plaats konden worden verzonden²³ (afb. 5-40).

5.14 Wel of geen stempel?

Volgens de voorschriften moest elk poststuk door de besteller voorafgaand aan de bestelling van een afdruk van zijn nummerstempel worden voorzien. Het stempel moest na dit werk weer worden schoongemaakt en de letter moest worden ingeleverd. Het plaatsen van deze nummerstempels kostte dus de nodige tijd. Het is dan ook logisch dat in periodes met zeer grote drukte, zoals bij Nieuwjaar, of wanneer de per trein aangevoerde post vertraagd was, de post zonder afdruk van het stempel bezorgd werd (afb. 5-41).

Afbeelding 5-41

Briefkaart verzonden
14 mei 1889 van
Delft naar Dordrecht,
aankomststempel 6-7
Namiddag. Wellicht vanwege
de aantekening 'spoed'
zonder bestellersstempel
nog meegenomen in de
bestelling.

Het tijdstip van de verschillende bestellingen stond immers vast en daarvan mocht niet zonder meer worden afgeweken. De directeur van het postkantoor kon dan ook ter gelegenheid van Nieuwjaar, bij vertraging in de treinenloop of andere buitengewone omstandigheden toestemming verlenen om het bestellersstempel achterwege te laten (afb. 5-42). Die uitzondering gold echter niet voor postwissels.²⁴ In de praktijk blijkt dat in veel plaatsen met grote regelmaat van deze clausule gebruik werd gemaakt en de post zonder bestellersstempel bezorgd werd.

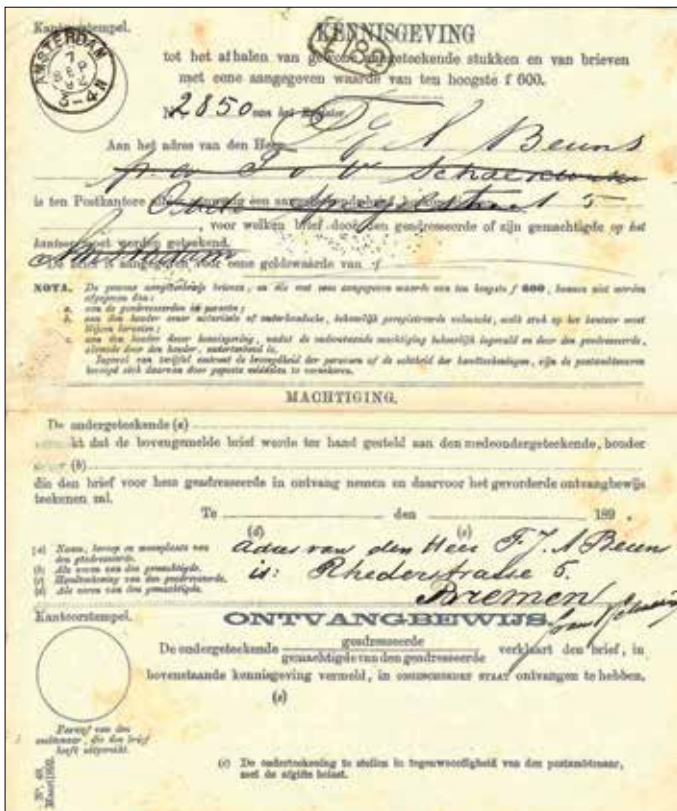
Naamkaartjes en gedrukte nieuwjaarswensen hoefden van 31 december tot en met 3 januari niet met het dagtekenstempel van aankomst of met het bestellersstempel gestempeld te worden²⁵, gezien de grootte hoeveelheden post die er rond de jaarwisseling verzonden werd.²⁶

Abbeelding 5-42
 Prentbriefkaart verzonden 27 december 1913 van Amsterdam naar Leiden, door de afzender voorzien van een kruis ten teken dat deze op 1 januari van het nieuwe jaar besteld moest worden. Tijdens deze periode werd vanwege het grote postaanbod meestal geen bestellersstempel gezet.

5.15 Gebruik op kennisgevingen aangetekende stukken

Het nummerstempel diende door de besteller in het register van ontvangen aangetekende stukken te worden gezet, maar ook in alle overige registers of op formulieren die door de directeur of daarvoor aangewezen ambtenaar werden aangegeven. De geadresseerde ontving van de aankomst van een aangetekend schrijven een kennisgeving, en moest het vervolgens zelf op het postkantoor (laten) afhalen (afb. 5-43).

Abbeelding 5-43
 Kennisgeving tot het afhalen van een aangetekend stuk. Afgestempeld 7 september 1892 tussen 3 en 4 uur in Amsterdam, voorzien van het bestellersstempel E 182. De geadresseerde kreeg een kennisgeving, maar moest het aangetekende stuk zelf afhalen op het postkantoor.

Ex-collectie Pijning.

Vanaf 1928 werd in Dordrecht, Maastricht, Utrecht, Delft, Roermond en Zwolle een proef genomen met de bestelling van aangetekende stukken aan huis. Dit werd met Dienstorder 814 van november 1931 landelijk ingevoerd, naar aanleiding van de goede ervaring hiermee in andere landen en de resultaten van de in genoemde steden gehouden proef.²⁷

5.16 Gebruik op postwissels

Op de kantoren waar de bestellers van nummerstempels waren voorzien moesten ook de postwissels voorafgaand aan de bestelling behalve met het dagtekenstempel ook met het nummerstempel op de voorzijde te worden gestempeld (afb. 5-44).

Afbeelding 5-44

Postwissel verzonden 8 december 1906 van Rotterdam naar Haarlem. De volgende ochtend in Haarlem besteld in de 1e bestelling (A) door besteller 56. Gezien het bedrag van slechts één cent betrof het filatelistisch maakwerk.

Ex-collectie Pijning.

*Art. 115. De postwissels worden bij aankomst op de postkantoren van bestemming aan de keerzijde, op de daarvoor aangewezen plaats, voorzien van een afdruk van den dagtekeningstempel; op kantoren waar de bestellers van nummerstempels zijn voorzien, bovendien, vóór de bestelling, van een afdruk van dezen stempel. De afdruk van den nummerstempel wordt op de voorzijde gesteld, in diervoege, dat de aanwijzing van het bedrag daardoor niet wordt getroffen.*²⁸

Dat het plaatsen van bestellersstempels op postwissels ook een praktisch nut had, blijkt uit het volgende krantenbericht uit 1911:

*In verband met de talrijke diefstallen van postwissels en aangeteekende stukken, vernemen wij thans weer dat eenige dagen geleden een postwissel uit Duitsland ten bedrage van Mk. 100 en bestemd voor een Amsterdamsche firma, geïnd is. De betrokken firma was hiervan geheel onkundig. Op dezen postwissel was duidelijk zichtbaar de nummers en bestellersstempel, die onhandig waren nagebootst. Ook thans wordt wederom een uitgebreid onderzoek ingesteld. Het ligt voor de hand dat deze postwissels door personen, die volkomen op de hoogte van de postadministratie zijn, vervalscht en geïnd worden.*²⁹

In 1921 werd in Utrecht door verschillende personen geklaagd dat zij een postwissel niet hadden ontvangen, maar dat deze wel was geïnd. Bij controle bleek dat op deze postwissels het bestellersstempel ontbrak, waaruit de conclusie getrokken werd dat de postwissels op het postkantoor waren ontvreemd, nog voordat zij besteld en gestempeld werden. Toen op het postkantoor nogmaals een dergelijke postwissel werd aangeboden zonder bestellersstempel werd de aanbieder aangehouden en bleek deze de postwissels van een familielid, die brievenbesteller was, ontvangen te hebben.³⁰

In de praktijk zijn er weinig postwissels met een bestellersstempel bewaard gebleven. Een groot deel van de postwissels is filatelistisch maakwerk, waarbij slechts een enkele cent werd overgemaakt en de postwissel alleen voor eigen gebruik was.

5.17 Gebruik op kwitanties

Ook kwitanties konden door de bestellers in de reguliere bestelling worden aangeboden aan de debiteur met het verzoek deze te betalen. De besteller was letterlijk van alle markten thuis en vaak een wandelend postkantoor en dus ook nog incassobureau. Het kwam herhaaldelijk voor dat de debiteur niet voldoende geld in huis had en dus niet kon of wilde betalen. Dit werd dan vermeld op de achterzijde van de kwitantie (afb. 5-45).

Afbeelding 5-45

Voor- en achterzijde van een kwitantie van f 183,60 voor geleverde aardappelen. Ter betaling door besteller 27 in de 1^e bestelling (A) aangeboden aan de heer Moll in Apeldoorn. Deze weigerde de kwitantie, waarna de besteller 'Terug, geweigerd' noteerde en de kwitantie terugging naar Dedemsvaart.

Amsterdam ontving op 24 september 1904 een aantal ronde stempels met een op vier plaatsen onderbroken rand, met de nummers 17 tot en met 23, later aanvuld tot en met 24 (29 augustus 1912). Deze lijken qua nummering aan te sluiten op de in 1900 aan het postkantoor Amsterdam verstrekte ronde nummerstempels 1 tot en met 16, wat zou wijzen op uitbreiding van de stempels voor de sorteerdere. De stempels komen echter ook met lagere nummers voor (afb. 5-46).

Afbeelding 5-46

Voor- en achterzijde van een kwitantie groot f 1,80. In Amsterdam betaald op 22 maart 1917. Op de achterzijde afgestempeld met twee bestellersstempels, nummer 11 (doorgehaald) en nummer 3. Blijkbaar kon bij de eerste aanbidding niet worden betaald.

Ex-collectie Pijning.

Volgens Cees Janssen waren deze stempels bedoeld voor busrechthouders aan de Amsterdamse Beurs³¹, maar hiervoor lijkt geen hard bewijs voorhanden. Volgens Pijning³² werden deze nummerstempels gebruikt door de bestellers die in Amsterdam belast waren met het innen van kwitanties. Vermoedelijk werden deze gezet voordat de kwitantie-besteller zijn bestelling aanving. Indien de geadresseerde niet thuis was, werd een kennisgeving achtergelaten waarop de besteller zijn stempel zette. Als bij de eerste aanbidding niet kon worden betaald, werd een nieuwe afspraak gemaakt. In dat geval werd bij de nieuwe aanbidding opnieuw het stempel gezet.

Uiteraard werden kwitanties ook in andere steden dan Amsterdam aangeboden, maar Amsterdam was het enige postkantoor dat voor het bestellen en innen van kwitanties eigen bestellers met een eigen stempel had. In de overige steden werden de kwitanties waarschijnlijk besteld door de gewone bestellers.

5.18 Gebruik op postpakketkaarten

Het vervoer van pakketten gebeurde aanvankelijk alleen door particuliere ondernemers. Hier was dus geen staatsbemoedienis mee. Dit veranderde in 1880 toen de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid een wetsontwerp indiende voor invoering van een officiële pakketpost. De regering achtte een goede regeling voor het vervoer van kleine pakketten van onmiskenbaar belang voor de handel en nijverheid. Bovendien sloot dit aan bij de UPU-wensen.

De Staat wilde hiervoor geen monopolie en liet dus de bestaande mogelijkheid om pakketten te vervoeren bestaan. De Posterijen zouden in het vervolg pakketten tot 5 kg vervoeren. Voor het vervoer werd een standaardbedrag gevraagd, ongeacht de afstand. Tot en met 1 kg bedroeg het tarief 15 cent, van meer dan 1 tot 3 kg 20 cent en daarboven tot 5 kg 25 cent.³³ De postpakketdienst werd op 15 maart 1882 voor het binnenland in bedrijf genomen. De pakketten die per trein werden vervoerd, moesten vervolgens met wagens van de Posterijen van het station worden afgehaald en naar het postkantoor worden gebracht. Elk pak-

ket moest van een duidelijk adres worden voorzien en vergezeld gaan van een adreskaart. Deze hadden een vast model en waren voor 1/2 cent per twee stuks op het postkantoor verkrijgbaar. Op de kaart moest de inhoud van het pakket beschreven worden.

De pakketkaart werd op de plaats van bestemming voorzien van zowel het dagtekenstempel als het bestellersstempel. De geadresseerde ontving een kennisgeving van de aankomst van het pakket, waarmee hij dit aan het postkantoor kon afhalen. Die kennisgevingen kunnen dus voorkomen met bestellersstempel. De afgifte van de pakketten gebeurde tegen tekening voor ontvangst op de achterzijde van de adreskaart. De strook bestemd voor een schriftelijke mededeling kon desgewenst aan de geadresseerde worden afgestaan, maar de adreskaart zelf werd door de Posterijen ingenomen als bewijs van levering. Vanaf 1889 werden de postzegels op deze kaarten na verloop van tijd door de Posterijen van de kaarten geknipt en vervolgens op rijksveilingen verkocht. Er zijn hierdoor weinig pakketkaarten bewaard gebleven die binnen Nederland hebben gelopen en daarmee dus ook afdrucken van bestellersstempels op deze pakketkaarten. Eind 1881 besloot de minister dat de bestelling van pakketpost aan woningen van de geadresseerden in Amsterdam, 's-Gravenhage en Rotterdam zou geschieden met rijtuig en paard. De uitvoering van deze dienst werd in het openbaar aanbesteed, als eerste voor het tijdvak van 1 maart 1882 tot ultimo juni 1886.³⁴ Dat dit vervoer werd aanbesteed is overeenkomstig de aanbesteding van het vervoer van de bestellers naar hun wijken en voor het lichten van de bussen.

De pakketten konden onmiddellijk en afzonderlijk besteld worden na aankomst ter plaatse tegen vooruitbetaling van 25 cent voor pakketten in de gewone bestelkring van een postkantoor en daarboven nog eens 25 cent voor elke 2 1/2 km of gedeelte daarvan waarover de bestelling buiten de bestelkring moest geschieden. De afgifte van de pakketten geschiedde dan aan het adres van de geadresseerden tegen ondertekening van het ontvangstbewijs op de adreskaart door hen of hun gemachtigde.³⁵ Vanaf 1 april 1882 werd de pakketpost ook in gebruik genomen voor pakketten van en naar het buitenland voor een (aanvankelijk) beperkt aantal landen.

Pas later, in de 20^e eeuw, werd er standaard aan huis bezorgd en kwamen meer knipsels van adreskaarten in particuliere handen terecht (afb. 5-47).

Afbeelding 5-47

Knipsels van de adreskaarten van binnenlandse pakketten, gebruikt in 1931 en voorzien van een bestellersstempel.

Ex-collectie Pijning.

5.19 Gebruik als vernietigingsstempel

In Circulaire 455 gedateerd 15 januari 1852, dus 14 dagen na de uitgifte van de eerste Nederlandse postzegels, werd bepaald dat *'Indien er bij de distributie brieven met postzegels voorkomen, waarvan de overstempeling geheel onduidelijk is, kan men daarover met de pen een kruis trekken, om het dubbel gebruik voor te komen, doch dit moet in dier voege geschieden, dat hetgeen van den stempel zichtbaar is, niet weggenomen worde.'*

Bij de introductie van de voorgefrankeerde briefkaart in 1870 gebeurde het regelmatig dat het zegelbeeld met de frankeerwaarde niet werd ontwaard. Het zegelbeeld werd dus duidelijk als iets anders dan een postzegel beschouwd. Aangezien de bestellers over het algemeen trouw hun instructies volgen waren er blijkbaar nog geen instructies om dit zegelbeeld dan met een bestellersstempel te ontwaarden, aangezien dergelijke ontwaardingen slechts weinig voorkamen (afb. 5-48).

Afbeelding 5-48

Briefkaart verzonden 30 maart 1872 van Zwolle naar Amsterdam, aankomststempel Amsterdam tussen 4 en 8 uur 's avonds. Het zegelbeeld van de briefkaarten werd in de eerste jaren regelmatig niet ontwaard door de onduidelijke instructies. Slechts een beperkt aantal bestellers deed dit alsnog met hun bestellersstempel, zoals besteller 41 die de briefkaart bestelde in de 5^e bestelling (E).

Dat gebeurde alleen als de besteller dit merkte tijdens het stempelen op het postkantoor. Anders werd de postzegel vernietigd met een pen en later anilnepotlood. Vernietiging met het bestellersstempel komt zowel voor met als zonder letterkarakter van de bestelronde of zelfs een combinatie hiervan (afb. 5-49). Als het ontdekt werd tijdens het sorteren (of straten) werd de postzegel vernietigd met het stempel zonder karakter, als het ontdekt werd bij het regulier stempelen voor de bestelling werd het vernietigd met het stempel met karakter.

In Dienstorder 397 van 25 juni 1924 werd er op gewezen dat veel kantoren nog steeds te weinig zorg besteden aan het onbruikbaar maken van de postzegels, hoewel hier herhaaldelijk de aandacht op was gevestigd. Blijkbaar waren de postambtenaren er nog niet voldoende van doordrongen dat door het niet of onvoldoende afstempelen van postzegels *'inkomsten aan het Staatsbedrijf kunnen worden onttrokken.'* Onvoldoende stempeling en het uitreiken van stukken, waarop niet behoorlijk onbruikbaar gemaakte port- of frankeerzegels voorkwamen, werd dan ook als plichtsverzuim aangemerkt. Het bestellend personeel moest daarom opgedragen worden de betreffende zegels in voorkomende ge-

vallen vóór de uitreiking van de stukken van een afdruk van het nummerstempel te voorzien. De Dienstorder werd ook uitgebreid in de krant beschreven met de opvallende koptekst 'Flink stempelen!'³⁶

Afbeelding 5-49

Lokaal verzonden briefkaart 1914, vermoedelijk in Amsterdam. Bij de sortering constateerde besteller 75 dat de frankeerzegel niet ongeldig was gemaakt en deed dit alsnog met zijn bestellersstempel. Blijkbaar waren de letters voor de bestelling nog niet uitgedeeld. Nadat dit wel was gebeurd, werd de briefkaart door dezelfde besteller nog een keer volgens voorschrift afgestempeld ten teken dat deze in de 2^e bestelling werd besteld.

Omdat de bestellersstempels lange tijd in gebruik zijn geweest, kunnen afdrucken op (losse) post- en zelfs portzegels op een groot aantal emissies voorkomen (afb. 5-50), ook op buitenlandse al komen deze in verhouding uiteraard veel minder vaak voor. Nadat in 1930 het gebruik van de bestellersstempels was afgeschaft, werden niet afgestempelde zegels weer met een anilinepotlood ontwaard. Dat leidde ook tot klachten, met name van postzegelverzamelaars. Pas in 1940 kwam aan dit gebruik een eind door de ingebruikname van het vernietigingsstempel 'POSTERIJEN' volgens Dienstorder 303 van 3 juli 1940.³⁷

Afbeelding 5-50

Albumblad van de bekende filatelist Waller, waarop hij frankeer- en portzegels heeft opgezet die vernietigd zijn met de diverse types bestellersstempels.

Muscom, Waller-165.

